

ז. בין בית לחם ושדה מואב – שפת הגיאוגרפיה ומשמעותה

זמן ומקום

הכתוב שהעלים את זמנה המדויק של המגילה והעמידו על הביטוי הכללי "שפט השפטים" (א,א), הלך בדרך שונה בכל הקשור למקום. בספרו על "וילך איש מבית לחם יהודה לגור בשדה מואב" (א,א), שרטט הכתוב מסגרת גיאוגרפית ברורה לעלילתו, ובקובעו "ויהי רעב בארץ..." (א,א) העמיד נסיבות שאין לנתקן מהמרקם הגיאוגרפי. דומה, כי הנתונים והרמזים הגיאוגרפיים הללו אינם מצטמצמים לכלל רקע או תפאורה פסיבית. יש בהם כדי להקרין על העלילה כולה ולהשפיע על מסלולי פרשנותה. הלכך, יש מקום לנתחם על רקע ידיעותינו הגיאוגרפיות, משמעותם הספרותית ובחינת מקומם במקרא.

רעב ופשר

מה טיבו של הרעב המצויר במגילת רות? המשנה שקבעה: "שבעה מיני פורענות באין לעולם על שבעה גופי עברה: מקצתן מעשרין ומקצתן אינם מעשרין – רעב של בצורת בא. מקצתן ומקצתן שבעים. גמרו שלא לעשר – רעב של מהומה בא ושל בצורת בא. ושלא ליטול את החלה – רעב של כליה בא" (אבות ה ח), השתמשה כדרכה במספר טיפולוגי מקובל, אך בפועל נשענה על רקע ידוע. רעב משמעותו אחת – היעדר מזון, אך מאחורי המילה הנוראה מסתתרות מציאויות שונות ועוצמות שונות. לרעב הארץ-ישראלי, יש אם כן, סיבות שונות. כך רואה זאת המשנה, שחרף עניינה בהשלכות המוסריות שלו, אינה מטשטשת את גיוונו וריבוי פניו. והגם שפנינו למשנה, אין סיבה להניח שהמציאות הייתה שונה באופן מהותי בתקופת המקרא.

סתם הכתוב ולא פירש באיזה רעב מדובר במגילת רות, ועל דרך ההשערה ייאמר כי ברעב של בצורת עסקינן. האפיון 'מקצתן רעבים ומקצתן שבעים' מתאים כמדומה למצב המצויר במגילה, שאיננה נגררת כפי שנראה להלן לתיאורי קטסטרופה מוחלטת. ראוי בנקודה זו להעיר הערה בדבר הויקה לספר שופטים. איננו יודעים מה שקרה באותה

תקופה, ואין לנו אלא מה שעניינו רואות במבט בספר שופטים. יש מן התחכום בשיוך סיפור לתקופת השופטים מבלי שיהיה בו אף סימן מסימני התקופה העולים מתוך הספר המרכזי שהקדיש לה המקרא – ספר שופטים. לא מצאנו במגילת רות – לא שופט ולא מושיע. שוטים ומציקים – אין. לא שעבוד ולא מלחמות, ואין צורך לחזור ולהדגיש את האופי הפסטורלי, שאף אם מציין רק את פניה החיצוניים של המגילה, ודאי שמלמד על היעדרן של תופעות 'לא-פסטורליות' – מלחמות וכיוצא בהן. השבטיות השזורה בסיפורנו בכוח השיוך הראשוני ליהודה, מוצנעת במגילה היטב ואינה מתפרצת בבוטות המגיעה לסכסוכים בין שבטיים ולמלחמות אחים כבספר שופטים. אשר על כן, קשה מאוד לראות במגילה ה'שקטה' הזו 'רעב של מהומה', ונכון יותר לראות ברעב המדובר רעב אקלימי.

זאת ועוד, כתנא דמסייע אפשרי לטיעון שהועלה כאן, ניתן להביא את ציור הרעב בימי האבות. דומה בעניינו כי מי שפותח סיפור מקראי ב'ויהי רעב בארץ', עומדים לנגד עיניו ביטויי הרעב של ספר בראשית. על אברם מספר הכתוב: "ויהי רעב בארץ וירד אברם מצרימה לגור שם כי כבד הרעב בארץ" (בראשית יב, י), ועל יצחק: "ויהי רעב בארץ מלבד הרעב הראשון אשר היה בימי אברהם..." (בראשית כו, א). וכן אצל יעקב: "ויהי רעב בכל הארצות" (בראשית מא, ג), ובהמשך: "והרעב כבד בארץ" (בראשית מג, א). דומה, כי משיקולים שהוצגו לעיל ואחרים, גם בספר בראשית יש לדבר על רעב אקלימי. האבות התגוררו בדרום הארץ, מהם ממש על גבול המדבר – איזור רגיש מיוחד לבצורות. גם בבראשית אין סימן לפעילות של אויבים חיצוניים ומלחמות כגורם לרעב. אמנם, שיטה היא בספר זה, שלא לגלות את סיבות הרעב. אשר על כן, אין הכתוב תולה את הרעב במצרים בירידת מפלס הנילוס, והרמו ליתפקידו של היאור בסיפור הוא עקיף בלבד.¹ וברוח זו, אין הכתוב מגלה מה טעם אין בכור המפורסם, ששימש כלא ליוסף, מים: "והבור רק אין בו מים" (בראשית לו, כד).² הדברים קשורים מן הסתם ברצון להראות את מלוא שלטונו של ה' ברעב, אחת היא מהי סיבתו הספציפית.³ אין תימה

1 כונתנו לאזכור החזר ונשנה של ה'יאור' וה'אחור' בחלום פרעה הראשון בספר בראשית. אזכור זה מובלט – היטב דווקא בגין היעדרו של ה'יאור' בחלום השני.

2 עסקתי בכך במאמרי: 'וישלחו מעמק חבון' – על פשוטה של פרשה ועל מדרשה, מים מדליו (שנתון מכללת לפשיץ בירושלים), תשנ"ג, עמ' 111-122.

3 בעקבות יאורו האקלימי של ד' אשבל, הבצורת בימי המקרא והמשנה, בית מקרא, לה, תשל"ח, עמ' 37-53, ניתן לראות ברעב החותם את ספר בראשית דגם מרשים של השגחה המתבטא בוימון מוצלח, שכן אין כל קשר אקלימי בין הרעב בארץ ישראל הקשור במערכת אקלימית אחת, לבין הרעב במצרים הקשור במערכת אקלימית אחרת לגמרי.

אפוא, כי גם ב'רעב בארץ' של מגילתנו לא 'התנדב' הכתוב להציג הסבר, אך מכלול הנסיבות רומז לרעב אקלימי.

ההשוואה לרעב בבראשית מעלה נקודה נוספת הקשורה בשאלת העוצמה. ידועה השגתו הקשה של הרמב"ן על התנהגותו של אברהם בפרשה: "ודע כי אברהם אבינו חטא חטא גדול בשגגה... גם יציאתו מן הארץ שנצטווה עליה בתחילה מפני הרעב – עוון אשר חטא! כי האלוהים ברעב יפדנו ממוות, ועל המעשה הזה נגזר על זרעו הגלות בארץ מצרים ביד פרעה. במקום המשפט שמה הרשע והחטא". אם נוסיף לכך את הפקרת שרה בידי פרעה שנגזרה מכך, שאף אליה מתייחס הרמב"ן, יתקבל חטא חמור שבעתיים. ניתן להתמלא בהערכה לרמב"ן על העוז המוסרי העומד מאחורי הביקורת על אבות האומה, אך לגופו של עניין, ובמקרה הנידון, יש מקום לערער אחרי יסודותיה. דומה, כי הכתוב הערני לבעיה 'הקדים תרופה למכה' בהוסיפו 'כי כבד הרעב בארץ'. פעמיים נזכר אפוא הרעב בפסוקנו, פעם בראשיתו כציון אירוע סתמי משהו – 'זיהי רעב', ופעם בסופו כתיאור סיבה הנשענת על עוצמתו – 'כי כבד הרעב'. מכאן שמתבקש להפוך את הסברו של הרמב"ן על פיו. יציאתו של אברהם מן הארץ שעליה הובטח, באה רק כשיכבד הרעב, כלו כל הקצים. ויש בכך כדי לסגור במידת מה על העניין הקשה של הפקרת שרה, שכן רק חרפת רעב תניא אנשים מלהשמר להעלות על דל שפתיהם ביטויים דוגמת "למען ייטב לי בעבורך וחיתה נפשי בגללך" (בראשית יב, ג).

גם הרעב שמולו עמד יעקב ובעטיו ירד מצרימה 'כבד היה', מה שאין כן לגבי 'רעב יצחק', שלא גרם לתוצאה כזו. כל זה משתלב בראייה כוללת של ה'רעבונים' בימי האבות, ומאחר שהפתיחה למגילת רות עוצבה ברמות ספר בראשית, יש בכך כדי לזרות אור על הרעב בימי אלימלך שלא היה כבד, ועל שאלות מוסריות ודתיות הקשורות בו.

השכנות לספר המדבר

המסגרת הגיאוגרפית של הסיפור – בין 'שדה מואב' ל'בית לחם' מחזקת את הנאמר לעיל. מסע מבית לחם למואב הגיוני בנסיבות של בצורת מקומית כפי שהוכיח דב אשבל.⁴ בבית לחם הנמצאת סמוך מאוד לקו פרשת המים, אפשר לקיים חקלאות בעל מניבה ועשירה, אך היא נושקת לספר המדבר המשתרע מזרחה לה. המדבר השכן שימש כאזור מרעה לבני בית לחם כפי שעולה מסיפור דוד. "...ועל מי נטשת מעט הצאן ההנה במדבר" (שמואל-א יז, כח), שואל (שלא כדן!) אליאב את דוד. אקלימית, השכנות למדבר כרוכה בשאלת הבצורות השכיחות יותר באזורי הספר.

4 ד' אשבל, ויהי רעב בארץ וילך איש מבית לחם יהודה לגור בשדה מואב, ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, כט, תשכ"ה, עמ' 221-226.

בבצורות מקומיות עסקינן, ששכיחותן בסביבה עולה מתיאוריו רכי העוצמה של אחד מגדולי בניה: "וגם אנכי מנעתי מכם את הגשם בעוד שלשה חדשים לקציר והמטרתי על עיר אחת ועל עיר אחת לא אמטיר, חלקה אחת תמטר וחלקה אשר לא אמטיר עליה חיבשו. ונעו שתיים שלוש ערים אל עיר אחת לשתות מים ולא ישבעו..." (עמוס ד, ז-ח). כך מורה עמוס מתקוע, ואפשר אפוא כי גם בית לחם וסביבתה הקרובה נחשפו לבצורת מקומית מעין זו. אלימלך ומשפחתו לא ניסו 'לנוע אל שתיים שלוש ערים' בארץ ישראל, אלא שמו פעמיהם למואב. ברוח רמיזתה הציורית של המגילה – בהיעדר לחם ב'בית לחם' בקשו שדה ב'שדה מואב'. וזאת לדעת, מואב נמצאת אמנם במזרחה של ארץ ישראל, והנטייה הכללית היא של החרפה בתנאים המדבריים ככל שמזרחיים, אולם, יש יוצא מן הכלל, בגין סיבות אקלימיות שעליהן עמד דב אשבל, הקשורות להיותו של מדבר יהודה מדבר מקומי (במונח שנשתגר 'מדבר בצל הגשם'), גשומה מואב לא-פחות ולעתים אף יותר מחבלים רבים ביהודה. זהו גם דיוקנה של מואב העולה מכמה פרשיות מקראיות.⁵ בצד הנאמר כאן נזכר, כי הדרך למואב אינה ארוכה, ומשכה איננו עולה על יום או שני ימי הליכה,⁶ כך שהמסע מואבה מתקבל מאוד על הדעת מבחינה גיאוגרפית. בנקודה זו נסגר מעגל ההשוואה לספר בראשית. אין מדובר בבצורת הגוררת 'רעב כבד' המחייבת ירידה מצרימה. ניתן בנסיבות אלו להגיע למואב השכנה. השאלה היא עד כמה בכלל מצריכה בצורת זו עזיבה של הארץ. נרון בה להלן.

משך הרעב

מסדר הפסוקים בפתיחת המגילה מותר כמדומה להגיע למסקנה מסוימת באשר למשך הרעב. בעיקרו, הסדר הוא פשוט: "ויהי רעב בארץ וילך איש מבית לחם יהודה ויבאו שדה מואב ויהיו שם...וישבו שם כעשר שנים...וחקם היא וכלתיה ותשב משדי מואב כי שמעה בשדה מואב כי פקד ה' את עמו לתת להם לחם" (א, א-ו). פרשנית, אין זה סדר מחייב וניתן במאמץ פרשני להבין מן הפסוקים סדר שונה, אולם, בפרשנות סבירה, הגם שאיננה הכרחית, ניתן לדבר על רעב בן עשר שנים. קשה, הגם שלא בלתי אפשרי, להניח שהרעב נפסק הרבה קודם, ורק השמועה הגיעה אחר עשר שנים. אם כן, לפי פרשנותנו לא יכול רעב זה להיות 'רעב כבד'.

5 ישעיהו (טז, יג) וירמיהו (מח, לב-לד) מתארים אותה כארץ משופעת בכרמים.

6 במיוחד אם ניתן היה לחצות את ים המלח מול הלשון ולעלות ב'מעלה הלוחית' המוביל מהלשון לקיר מואב. המעבר בקטע זה (מיצר לינץ') רדוד למדי, ובחקפופות של ירידת מפלס פני ים המלח אפשר שהתייבש לגמרי.

מנקודת ראות אנושית, כמה זמן יכול להימשך רעב ככד? דומה כי במקרא מקופלת תשובה מסוימת. הנה, אליהו גזור: "...אם יהיה השנים האלה טל ומטר כי אם לפי דברי" (מלכים-א יז,א). אחר זמן נושאת האלמנה דברים קשים וכואבים: "...אם יש לי מעוג כי אם מלא כף קמח בכד ומעט שמן בצפחת והנני מקששת שנים עצים ובאתי ועשיתיהו לי ולבני ואכלנהו ומתנו" (מלכים-א יז,ב). לאמר, הדברים נתגלגלו עד לאיום ממשי במוות. זהו ללא ספק 'רעב כבד'. או אז מתערב הקב"ה: "ויהי ימים רבים ודבר ה' היה אל אליהו בשנה השלישית לאמר לך הראה אל אחאב ואתנה מטר על פני האדמה" (מלכים-א יח,א). הנה כי כן, עד ל'שנה השלישית' כבר היו מקרים של 'כמעט מוות' אצל החלשים בחברה. הדברים מסתברים גם מתוך הכרת המציאות הקדומה, שכן יש לשער, כי כל איכר המודע ל'שיגעונותיו' של אקלים ארצו הניח חלק מיכולו הניתן לשימור לשנה הבאה 'לכל צרה שלא תבוא'. לשנה הבאה, אך לא לעוד שנתיים!

על טיבו של אותו רעב ניתן כמדומה לשפוט גם מתיאור העיר הנסערת לנוכח נעמי ורות השבות. היה זה אמנם אחרי ש'פקד ה' את עמו לתת להם לחם', ובכל זאת, העובדה שלא נותר זכר לרעב איננה דבר ריק. אנשי העיר שואלים "הזאת נעמי" (א,יט), ולא נעמי השואלת: "הזאת העיר?"!

הערכת העזיבה והשיבה

מכל הנאמר לעיל עולה הערכה מסוימת באשר לעזיבה ולשיבה. ספק גדול אם הייתה הצדקה לצעדו של אלימלך. חז"ל הקצינו אמנם את חומרת העזיבה עד כדי בגידה של ממש (מן הסתם פעלו מתוך חשש של עזיבת ארץ-ישראל בימהם⁷), אך גם מצד פשוטו של מקרא נראים הדברים כצעד מוטעה ומיותר. דומה, כי צעד מוטעה ומיותר זה נושא גם בעייתיות רתית לא-פשוטה. הנה, העזיבה תוארה כתוצאה של רעב – מונח טכני המציין בפשטות חוסר אוכל, בעוד שהשיבה לא באה מחמת ה'שבע' – ההפך מן הרעב, אלא משום ש'ה' פקד את עמו לתת להם לחם'. 'ויהי רעב בארץ' הוא היגד טכני בעוד ש'כי פקד ה'..לתת לחם' הוא היגד רתי מובהק! איננו יודעים מה בדיוק שמעה נעמי, אך

7 אין זה מפליא כי רבי שמעון בן יוחאי עסק בכך: "וכן היה רבי שמעון בן יוחאי אומר: אלימלך מחלון וכליון גדולי הדור היו ופרנסי הדור היו ומפני מה נענשו? מפני שיצאו מארץ לחוצה לארץ... (בבלי, בבא בתרא צא ע"א). עמדתו זו השוללת נמרצות את עויבת הארץ עולה גם באגדות דוגמת: "מעשה בתלמיד אחד של רבי שמעון בן יוחאי שיצא לחוצה לארץ ובא עשיר. והיו התלמידים רואים אותו ומקנאין בו והיו מבקשים הן לצאת לחוצה לארץ וידע רבי שמעון והוציאן לבקעה אחת שלפני מרון התפלל ואמר בקעה בקעה המלאי דינרי זהב. התחילה מושכת דינרי זהב לפניהן. אמר להם: אם זהב אחת מבקשים הרי זהב טלו לכם, אלא היו יודעין כל מי שהוא נוטל עכשיו חלקו של עולם הבא הוא נוטל שאין מתן שכר התורה אלא לעולם הבא..." (שמות רבה נב ג).

בניסוח שבחר הכתוב שומעים כי נעמי הפנימה דבר מה עמוק בגלותה – יכולת לזהות את יד ה' הפועלת בטבע ואת השפעתה על גורל הבריות.

בתלמוד מובא מעשה שיש לו כך נראה זיקה עמוקה לסיפורנו: 'ר' חנינא בר לולייני שמע את העננים אומרים זה לזה: הבה נלך ונביא מים לעמון ומואב. אמר לפניו: ריבוננו של עולם, כשנתת תורה לעמך ישראל חזרת על כל האומות העולם ולא קבלוה ועכשיו אתה נותן להם מטר?! השליכו כאן (בארץ ישראל) את המים! השליכו העננים את המים במקומם" (בבלי, תענית כח ע"א. במקור בארמית). הדברים מדברים בעד עצמם. המצב הבסיסי דומה. בשני הסיפורים נישא מבט אל הרי מואב בכליון עיניים, מתוך מודעות אקלימית, שהגשם ירד שם ולא כאן. מהו אפוא ההבדל בין רבי חנינא בר לולייני לבין אלימלך? זה הלך אל הגשם שמה, וזה הביא את הגשם משם לכאן. רבי חנינא נושא תפילה נוקבת ומעט בוטה המגיעה עד ציווי ישיר על הגשם, אך משום שטענתו טענה, שעה ה' להפצרתו. אלימלך אינו נושא כל תפילה. אלימלך עוזב.

רעב בדרך למלוכה

ראוי לסיים בזיקה של כל הנאמר כאן למלוכה שעניינה מסיים את מגילת רות. הרעב הפותח את המגילה מוביל לסדרה של אירועים שבסופם למדנו על מלוכה בישראל. הקשר בין אקלים למלוכה מומחש גם במקום אחר. הנה, ביום חדשו את המלוכה קובע שמואל: "גם עתה התיצבו וראו את הדבר הגדול הזה אשר עשה ה' לעיניכם. הלוא קציר חטים היום אקרא אל ה' ויתן קלות ומטר ודעו וראו כי רעתכם רבה אשר עשיתם בעיני ה' לשאול לכם מלך. ויקרא שמואל אל ה' ויתן קלת ומטר ביום ההוא ויירא כל העם מאד את ה' ואת שמואל. ויאמרו כל העם אל שמואל התפלל בעד עבדיך אל ה' אלהיך ואל נמות כי יספנו על כל חטאתינו רעה לשאל לנו מלך. ויאמר שמואל אל העם אל תיראו אתם עשיתם את כל הרעה הזאת אך אל תסורו מאחרי ה'... ואם תרעו גם אתם גם מלככם תספו" (שמואל-א יב,טז-כה). האיום האקלימי כאן ממשי ביותר ועל רקע זה מובן הפחד המתבטא בבקשה – 'התפלל בעד עבדיך אל ה' אלהיך ואל נמות'. מדוע בחר שמואל את האות הזה? אין כמוהו כדי להמחיש כי גם המלך תלוי בחסדי שמים ('שמים' גם במשמעות האקלימית הפשוטה!). מבחינה זו 'מותר המלך מאחד האדם אין' – גם אתם גם מלככם תספו! בניסבות של אותו מעמד נזקק שמואל להוכחה קצרה ומשכנעת, ועל כן, התלות באקלים הומחשה בכוח הגשם ביום קציר. מגילת רות המספרת על רעב ממושך, אומרת זאת בדרכה שלה. הנה כי כן, ראוי לה למגילה המציירת דרך למלוכה לפתוח בגורם המלמד מי הוא המלך האמיתי בעולמנו.